

Ben'likten Birlik'e Bir Yol: Dil

ÖZGE BAŞAK UYAR*

Giriş

Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle birlikte haberleşme ve ulaşım olanaklarının artması, yaşamı statik bir boyuttan çıkararak daha devingen, daha değişken bir alana doğru sürüklemektedir. Gün geçtikçe küreselleşen dünyamız farklı dili konuşan, farklı inançlara sahip, farklı ırktan gelen, dünya algısı farklı olan insanlardan teşekkül etmektedir. Böylelikle kültürlerarası sınırlar daralmakta ve mesafeler gittikçe azalmaktadır. Bauman, “Her toplum kendi içinde mutlaka yabancılar yaratır ve bunları istediği biçimde kullanır”¹ sözüyle bir toplumda farklılıkların kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir. İnsanın doğasında uyum sağlama ve tekâmül vardır. İnsanoğlu bu değişkenliğe ayak uydurabilmek için dil, din, ırk ayrımı yapmadan iletişim kurmak, farklılıklarla uzlaşabilmek ve bütün insanlarla ortak paydada buluşmak zorundadır.

Kültür, bir bakıma öznelerin herkes gibi davranmaya zorlandığı ve davranışların önceden kestirebildiği bir durumu ifade

* 19 Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi

1. Bauman, Zygmunt *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.

etmektedir. Böylece bir kültür içerisinde kendini kurmaya çalışan birey, kendine benzer bir özneye doğru kayacaktır. Üretmek ve inşa etmek, etkenlikten çıkararak edilgenleşecektir. Belli bir kültür içerisinde öteki ve onun sahibi olduğu yerellik, her zaman düzeni tehdit ettiği için tehlikeli sayılacaktır. Modern toplum ötekinin varlığına ihtiyaç duyar; çünkü tehdit söylemleriyle oluşturulan korku psikolojisi altında ortak amaçlar oluşturmak kolaydır. Bu ortak amaçlar da çoğu kez bir yapıyı ayakta tutmanın temel motifleri olarak çıkar ilişkileri örüntüsünde kullanılmaktadır. Bu şekilde ötekinin ve yabancıнын korkusu medeniyetlerin dinamiğini şekillendirirken, savaşların da temel mantığını oluşturmaktadır.² Modern toplumların ihtiyaç duyduğu ötekilerin yabancılaştırılması ve hatta düşman sayılması sonucu güçlünün güçsüze baskısı baş göstermektedir. Hiç kuşkusuz ki ancak ırk, dil, din, cinsiyet, yaş, statü ayrımının gözetilmediği; insanın salt insan olmasından ötürü değer ve saygı gördüğü, baskı ve dayatmalardan uzak “dayanışma” ve “birlik” zemininde gerçek demokrasi ve özgürlükten söz edilebilir.

Bir toplumda insanların birbirine ortak değer yargularıyla bağlanmaları için öncelikle kişilerin kendi gerçek değerlerini bulmaları, yani kendi ben’lerini keşfetmeleri gerekir. Kişinin kendi ben’ini keşfetme süreci ise onun bir başkasına yönelmesiyle başlar. *“Şahsın ilk eylemi şahısların huylarıyla damgalanmış gelenek ve görenekleriyle, duygu ve kurumlarıyla bir toplumu başkaları ile yaratmaktır. Bir başka deyişle toplum, dünyanın hiçbir yerinde eşdeğeri olmayan şahısların orijinal eylemlerinin bir serisi üzerinde kurulmuştur. Şahıs başkasının emrine girebilmek için*

2. Sağır, Âdem “Neo-ontolojik Bir Okuma: Küresel Korkulardan Küresel Ahlâka”, I. Uluslararası Davraz Kongresi, Isparta 2009.

kendinden kopmayı, kendini yoksun etmeyi, yerinden ayrılmayı yapabileceği tek varlıktır."³ Kişinin ben'ini oluşturma süreci bir sen'e yönelmesiyle başlar ve zamanla ben'in sen ve o ile birlikte biz olarak yürümesiyle devam eder. Bu yürüyüşte adımların hızını dengeleyerek "sen", "o", "biz" ve "ben"den birlik oluşturacak olansa dildir.

Haberleşme, iletişim, bildirişim, aktarım, paylaşma gibi özellikler bakımından dil, dünyadaki bütün bildirişim dizgelerin en gelişmiş ve en olgunudur. Birlikte yaşamak, ortaklaşa üretim yapmak ve her şeyin başında iletişim kurmak dil ile mümkündür. Dil, dış dünyayı algılayarak düşünce üretmede, duygu ve düşünceleri aktarmada, ortak duygu veya düşüncede birleşmede, insanları ve toplumları bir arada tutarak millet seviyesine ulaştırmakta, hatta bir ikinci dil ile farklı dilleri konuşan, dolayısıyla farklı kültüre sahip olanlarla kültürlerarası iletişime geçmekte en etkili araçtır. Yabancı bir dil öğrenerek farklı düşünüşlerin, yaşayışların, farklı kültürlerin dünyalarında dolaşırız. Dil, düşünceyi oluşturan düşünce ile birlikte kendini daima yenileyen, kültürü taşıyan ve kültürle birlikte değişen, bunlarla birlikte insanın dünya algısını, bakış açısını şekillendiren, duygularını eğiterek duygudaşlık kurmasını sağlamaya ve iletişim becerilerini geliştirmeye yarayan vazgeçilmez bir unsurdur. Bu nedenle yukarıda bahsedilen insanların ortak paydada buluşma ve bir arada yaşama zorunluluğunun arzuya dönüşmesi dil ekseninde mümkündür.

3. Dindar, B. E. *Mounier'de Personalizm (Kişiselcilik)*, Değişim Yayınları, İstanbul 2002.

Ben'den Ötekine, Ötekinden Benlik'e

Jung'a göre "ben", son derece karmaşık bir yüceliktir; verilerin ve duyuların birikimi ve yoğunlaşmasıdır.⁴

İnsan "ben" diyebilen, ayrı bir bütün olarak kendinin farkında olabilen bir hayvan şeklinde tanımlanabilir. Hayvan, doğanın içinde olduğundan ve onu aşamadığından kendisinin farkına varmaz; özdeşlik duygusuna gereksinim duymaz. İnsan ise doğadan koparılmış, akıl ve imgelem gücüyle donatılmıştır. Bu yüzden insan kendi gözüyle kendisini kavrama, "ben, benim" diyebilme ve bunu duyabilmeye gereksinim duyar.⁵ İnsanın diğer insanlardan ayrı bir "ben" olarak kendinin farkında olması, onun içine dönerek kendini bilmesi bireyselleşme sürecinin bir gereğidir. "Ben" duygusu olmadan yaşamın sürdürülebilmesi mümkün değildir. Bu duygunun kazanılabilmesi içinse öteki ile ilişkide bulunmak, kendinden farklı olanların oluşturduğu topluma uyum sağlamak zorundadır.

Benlik, TDK *Türkçe Sözlük*'te "Bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey, kendilik, şahsiyet" olarak tanımlanır. Benlik oluşumu aslında öteki'ni de içinde barındıran bir kavramdır.

Anne karnındaki bebeğin annenin sesindeki ses perdesi değişikliklerini fark etmesiyle başlayan dil gelişimi, doğumdan sonraki ilk günlerde ise anne başta olmak üzere çevredekilerin konuşmalarına tepki vermesiyle devam eder. Görülüyor ki küçük bir bebek henüz kendi ben'inin farkına varmadan dil sayesinde

4. Jung, C. G. *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi* (çev. Engin Büyükinel), Say Yayınları, İstanbul 1997.

5. Fromm, E. *Sağlıklı Toplum* (çev. Y. Salman-Z. Tanrısever), Payel Yayınları, 1990.

topluma uyum sağlamaya başlıyor. Vygotsky'e göre dil, sosyo-kültürel çevre ile bireyin zihinsel süreçleri arasında köprü işlevi görür. Dolayısıyla sözcükler en güçlü sosyal araçlardır. Çocuğun konuşması geliştikçe eylemlerinin kontrolü ve planlaması da artmaktadır.

Birey olmak, dil gelişimiyle birlikte önce sosyal çevreye yönelmekle başlar. Çünkü çevresini ve çevresindeki insanları tanımayan kendini tanıyamaz. Kişinin benliğinin özüne varabilmesi için başka insanlara yönelmesi, kendinden çıkması gerekir. Bu yüzden insan her zaman bir başkasına ihtiyaç duyar ve işte tam da bu yüzden kendinden farklı olanlara muhtaçtır. İmam-ı Gazali “Her şey zıddıyla kaimdir” derken her şeyin var olmasını kendinden farklı olanın varlığına bağlar. Herkesin birbirine benzediği yerde değişme ve gelişme söz konusu değildir. Farklı bakış açıları insandan insana ve insandan topluma açılan birer penceredir. Mauner “Beni eşyalaştırmayan başkasının hazır oluşu çoğu zaman iyiliğin kaynağı ve kuşkusuz yaratma ve yenileme için zorunludur” der.⁶ Kısacası birey ancak bir başka bireyin karşısında bireydir. Bireysel ve toplumsal gelişim için her bir bireyin meydana getirdiği toplumun farklı dinamiklerinin uyum içinde çalışması şarttır.

İnsan biriciktir, tektir. Her insan dünyayı kendi ben'inin tecrübelerine göre öznel olarak algılar. Sözgelimi yüz insandan bir ağaç resmi çizmeleri istense her biri genel ölçülerde birbirine benzeyen ağaç çizeceklerdir. Oysa aslında her biri zihinlerindeki farklı bir görüntüye denk düşen farklı bir ağaç çizmiş olacaktır. Her ağaç resmi kişinin kendi iç dünyasının dışı vurumudur. Dolayısıyla her kişi dış dünyayı içsel tecrübe ve ruhsal durum-

6. Dindar, B. a.g.e.

larıyla algılar ve diğer bireylerle bu bireysel algı yoluyla iletişime girer. Öte yandan bireyin kendi ben'inin, kendi iç dünya ve benlik algısının farkına varabilmesi için yine kendinden başka bireylerle ilişki içine girmesi gerekir. Kısaca denilebilir ki bireyin benlik'inin farkına varabilmesi, kendi ben'ini oluşturabilmesi ve geliştirebilmesi için başkalarına ihtiyacı vardır.

Başkalarıyla iletişim kuramayan kişi topluma ve kendine yabancılaşır. Dindar, Mauner'in bu konudaki görüşlerini şöyle aktarır:

İçe ait tecrübe ile şahıs, dünya ve başka kişilere yönelmiş, onlara karışmış, evrensellik görünümünde varoluş içindedir. Diğerleri onu varlık şeklinde düşünebildikleri halde yine de onu sınırlayamazlar. Şahıs yalnız başkası için vardır, yalnız başkası aracılığıyla kendini bilir ve yalnız kendini başkasında bulur. Şahsın ilk sınaması başka şahsın ilk tecrübesidir. Ben, sen'den, o'ndan ve bizden önce gelir ama kişi kendisini varlık yapan eylemle gösterir. Şahıs, yapısı gereği başka bir şahısla ilişki kurabilen biricik varlıktır. Her şeyden önce kendini düşünceye veren düşünür başka şahsa açılan kapıyı hiçbir zaman bulamaz, tıpkı kendisini ben'e kapatan kimsenin başkasına giden yolu bulamayışı gibi. Başkalarıyla ilişki gevşer veya koparsa "ben" kendini kaybeder. Delilik başkası ile olan ilişkinin kopmasıdır, alter alienus olur, "ben" kendine yabancı ve başkalaşmış olur. Kısaca denilebilir ki ben yalnız başkası için var olduğu ölçüde vardır ve en son aşamada da varlık, sevmektir.⁷

Eric Fromm da insanın başkasıyla ilişki kuramamasını delilik

7. Dindar, B. a.g.e.

olarak tanımlar. Buna göre akıl bakımından sağlıklı yaşamının koşulu, dış dünyayla herhangi bir biçimde ilişki kurmaktır. Ama bu çeşitli ilişki biçimleri arasında insanın özgürlük ve bütünlüğünün korumasını, aynı zamanda da insan kardeşleriyle birleşmesini sağlayan tek ilişki, üretici ilişki, sevgi ilişkisidir. Üretici sevginin belirtileri; ilgi, sorumluluk, saygı ve bilgidir.⁸ “Ben” ve “öteki” arasındaki iletişim, Fromm’un üretici uyum adını verdiği sevgi ile desteklendiğinde insan başka insanlarla ve doğayla bütünlük ve özgürlük duygusunu kaybetmeden bütünleşebilecektir. Çünkü sevgi, insanın kendi benliğinin farklılıklarını koruyarak bir başka “ben” ile yani ötekiyle birlik olmasıdır. Birey ancak başkalarına sevgi duyabildiğinde onlarla koşulsuz bütünlük ve uyum içerisinde yaşayabilir.

“Ben” ve “öteki” arasındaki ilişki birbirini bütünleyen bir ilişkidir. Öteki’nin bir tehdit olarak algılandığı yerde bir arada yaşamak mümkün değildir. Öteki, bir tehdit unsuru değil aksine ben’in sınırlarını aşmasına ve kişinin kendini daha iyi bir şekilde ortaya koymasına imkân veren bir varlıktır.

Bireyin diğer insanlardan ayrılan, kendini kendi yapan değerlerin farkında olmasının ve farklılıklarını yaşayabilmesinin yanı sıra birey, topluma ve gruba ait olma eğilimi içerisindedir. Bu nedenle insan aile, arkadaş, millet gibi bir grubun üyesi olmak ister. Toplumdan hız alarak gerçekleşen bireyselleşme süreci bireyin kendi ben’ine bağlılığından uzaklaşarak topluma yönelmesiyle devam eder. Bu nedenle birey başka başka bireylerden ve onların öznel tecrübelerinden, farklı kültür olgularından ve bireysel algılarından oluşan toplumda onlarla birlikte uzlaşarak yaşamak zorundadır.

8. Fromm, E. a.g.e.

İnsan ve Toplum Açısından Dil

İnsanların bir arada yaşaması kaçınılmaz bir olgudur. Birlikte yaşayabilmek için konuşmak, anlamak, okumak, dinlemek şarttır. Anlayabilmenin ve anlatabilmenin en etkin yolu dilden geçer. Deyim yerindeyse dil, insanlar ve kültürler arasında bir nevi tutkal ve köprü işlevi görür. Dil, özü itibarıyla bireyler ve kültürler arasındaki farklılıkları koruduğu gibi bu farklılıkların uyum içinde etkileşime girmesini de sağlar.

Kendini başkalarından soyutlayarak kimse ile bir şey paylaşmayan, bildirişime geçmeyen, hayata ve başkalarına karşı sorumluluklar ve ödevler yüklenmeyen kişi insan olmanın en temel gereğini yerine getirememiş demektir. İnsanların bir arada yaşama olgusunun getirdiği en temel gerçeklik insanlar arasındaki anlaşmayı ve toplumsallaşmayı kuran, geliştiren ve pekiştiren araç dildir.

Aksan, dili, gerek insan gerek toplum gerekse insan ve toplumdaki ayrı düşünülemez olan bilim, sanat ve teknik gibi bütün alanlarla ilgisi bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurum olarak tanımlar. Yalnızca insan açısından ele alındığında insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen şey dildir. Konuşma yeteneği, dolayısıyla dil, insanı insan yapan niteliklerin başında gelir.

Toplum açısından ele alındığında ise dil, insanların birlikte yaşamalarını, anlaşabilmelerini ve dolayısıyla bir toplumu oluşturabilmelerini sağlayan unsurların başında gelir. Dil bir topluluğu topluma dönüştüren en güçlü bağ, başka toplumlarla iletişimi sağlayan en önemli unsurdur.⁹

9. Aksan, Doğan *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Vardar'a göre dil de toplum da birer yapıdır. Bu her iki yapı ise eşdeğerlilik ilişkisi kurar. Dil ve toplum birbirinin değişkenidir. Çünkü toplumsal nitelikli dil hem kendini bireylere benimseten; çok geniş anlamda bireylerin dünya görüşüne, gerçeklere bakışına yön veren bir kalıp, hem de toplumun türlü kurum ve işlevleriyle eş zamanlı ilişkiler kuran toplumsal bir üründür. Hem yapısal bir çerçevedir, hem toplumsal bir yansımadır. Hem konuşanların dünyayı kavrayışlarını, anlamlar evreninde yaptıkları bölümlemeyi koşullandıran kendine özgü bir dizgedir, hem de aynı zamanda zorlayıcılık ve birey dışılıkla tanımlanan toplumsal bir olgudur. Kısacası her dil kendini kullanan toplumun izlerini taşıırken her toplum da kullandığı dilin çerçevesine girer.¹⁰ Görülmektedir ki dil ve toplum arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.

Dil ve Kültür

Dil, bir toplumun ortak kimliğidir. Sosyal bir varlık olan insanın içinde yaşadığı toplumla iletişime geçmesi ancak o topluma ait ortak bir dil ile mümkündür. Dil bu özelliği bakımından bireylere ulusal bir kimlik kazandırır. Bir milletin kültürü, değer yarguları, tecrübeleri dilde yansımaları bulur.

Türk Dil Kurumu'nun sözlüğüne göre kültür şu şekilde tanımlanmaktadır: "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin. 2. Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce

10. Vardar, B. *Dil Bilim Yazıları*, Multilingual, İstanbul 2001.

ve sanat eserlerinin bütünü.”¹¹ Kısacası kültür inanışların, düşünce ve kabullenişlerin, yaşama şekillerinin bütünüdür. Kültür, nesilden nesile aktarılarak insanlarda kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır.

Kültürün en etkili aktarım aracı dildir. Yalçın, kültür bağlamında dili şöyle açıklar: “Dil sadece kültürü taşıyan bir unsur değil aynı zamanda kültürün oluşmasını sağlayan yapısı ve oluşmasındaki büyü çözülememiş, oksijen gibi göremediğimiz fakat onsuz da yapamadığımız bir varlıktır.”¹² Dil ve kültür o kadar iç içe geçmiştir ki dil âdeta bir ulusun geçmiş, gelecekte beklenenleri, yaşayışı ve düşünceleriyle kendisi olmuştur.

Dil, toplumun geçmişinin, geçmişteki sosyal ve ekonomik yaşamın müzesi gibidir. O dilin sözcüklerinde, deyimlerinde, atasözlerinde eski dönemlerin izlerini ve yaşanmış olayların öykülerini görmek mümkündür. Bir toplumun pek çok özelliği, hayat felsefesi, yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, inanç sistemleri; bilim, teknik ve sanata katkıları, en güzel şekilde kendi dilinde ifadesini bulur. Dil, ulusun kültürünün aynası; insanlığın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracıdır.¹³

Yaşam boyu süren eğitim sürecinde dilin işlevleri genel olarak şöyle sıralanabilir:

1. En etkili iletişim aracı olan dil, aktarılmak istenenlerin en doğru şekilde aktarılmasını sağlayarak davranış değişikliği süreci olan eğitimi ve bu eğitimin planlı uygulanış şekli olan öğretimi kolaylaştırır.

11. *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005.

12. Yalçın, Alemdar *Türkçe Öğretim Yöntemleri*, Akçağ Yayıncılık, Ankara 2002.

13. Aksan, Doğan *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yayınları, Ankara 2006.

2. Dil, insanlara yaşadıkları dış dünyayı algılama ve anlamlandırma gücü kazandırarak onlara mükemmel bir anlam evreni yaratır ve onlara bu anlam evreni ekseninde ortak bir düşünce ve bakış açısı kazandırır.

3. Dil, insanlara kazandırdığı ortak düşünce ve anlayış yeteneği ile onları bir yığın olmaktan kurtararak milletleşme sürecine sokar.

4. Dil, en etkili aktarım aracı olma vasfı ile geçmiş bilgilerimizi günümüze, günümüzde oluşturulan bilgileri de geleceğe taşıyarak bilimin, kültürün ve sanatın sürekliliğini sağlar.¹⁴

Dil algılama, anlamlandırma, aktarma, eğitim, ortak düşünce ve anlayış oluşturma, farklı düşünce ve anlayışları tartışabilme gibi bütün işlevleriyle iletişimin merkezinde durmaktadır.

İletişim, insanların toplu halde yaşamaya başladıktan sonra karşılıklı etkileşimlerde rol oynayan, sembolik mesajların karşılıklı ulaştırılmasıyla bazı anlamları aralarında paylaşma süreci olarak kabul edilir.¹⁵

Dilin iletişim işlevini sağlayan araç sözcüklerdir. İnsan sözcükler vasıtasıyla dış dünyayı içselleştirir, iç dünyasını ise dışarıya aktarır. Böylece insan sözcükler yoluyla düşünce üretip dünyayı anlamlandırırken diğer yandan duygu ve fikirlerini ifade etme olanağı bulur. Böylece hem kendi dünyasıyla hem de dış dünya ile iletişime geçer. Bu nedenle insan dilden bağımsız düşünülemez. Uygun, bu durumu şu sözleriyle ifade etmektedir:

14. Yalçın, S. K. "İlköğretim 1. ve 5. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Söz Varlığı Unsurlarının Eğitsel Açıdan Değerlendirilmesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.

15. Oskay, Ü İletişimin ABC'si, Der Yayınları, İstanbul 2001.

İnsansak hepimiz başka neyle olacak, sözcüklerle sürdürürüz yaşamı. Kim, ne zaman, nerede yaşarsa yaşasın; doğrular, düşler, gerçekler, tasarımlar, örgütlenmeler, anılar, özlemler, her şey, her şey sözcüklerle... Can alıcı anlamıyla insan sözcükleri yaratmışsa, sözcükler de insanı yaratmıştır. Biri yoksa öteki de yok. Hiçbiri öbürüne öncelik savı güdemez. İç içe kaynaşmışızdır biz. Sözcükler insanlarla sözcük, insan sözcüklerle insan.¹⁶

İletişim sürecinde dil göndergesel işlev yüklenerek gönderici ve alıcı arasında bağlam'a ve iletişimin amacına yönelik bir kanal kurar. Bu kanal hem göndericinin kişisel özelliklerine hem de alıcının kişisel özelliklerine göre şekil alır. Yani sözcükler göndericinin dili kullanma becerisinin, duygu ve düşüncelerinin ve bakış açısının süzgecinden geçerek alıcıya ulaşır. Alıcı da benzer süzgeçlerden geçirerek kendi dünya algısıyla iletiyi anlamlandırır. Dolayısıyla gönderici ve alıcı arasında benzer duygu ve düşüncelerin olması, bakış açılarının birbirine yakın olması iletişimin amacına ulaşmasına yardım etmektedir. İletişim sürecinde “ortak kavram alanı” olarak adlandırılan alıcı ve gönderici arasındaki ortak dünya algısı her ne kadar ortak dünya görüşünden, ortak kültür öğelerinden geçse de “insan” temelinin üzerine kurulmayan her iletişimin başarısız olması kaçınılmazdır.

Görülüyor ki iletişimde gönderenin kültürü, düşünce kalıpları, ön yargıları dil vasıtasıyla alıcıya taşınmıyor. Alıcı ise kendi kültürü, kendi düşünce kalıpları ve önyargıları ile gönderenin iletişimini anlamlandırıyor ve yorumluyor. Bir başkası olmadan iletişim mümkün olmadığı gibi farklı bakışlar olmadan da bire-

16. Uygur, N. İçimin Sesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

yin kendi öz kaynaklarına ulaşması ve kendini olgunlaştırması olanaklı görünmemektedir. Çünkü;

En iyi şartlarda bile fert yalnız kendi başına var oluşu ile iletişimi gölgeler ve bulunduğu her yerde bir tür donukluğu geliştirir. Kültür ise fert üzerinde en küçük bir noktada bile ayrılmayacak şekilde yavaş yavaş değerler oluşturur ve bu kıymetler ferdin kendisine ve başkasına bakış anında ortaya çıkan gerçeklerden kaçmak ve şahıslardan yararlanmak için vasıta¹⁷.

İnsanın çıkardığı ilk sestten itibaren bugüne getirdiği ünlemler, sözcükler, cümleler ve bu sözcüklerle oluşturduğu onca eser, atasözleri, deyimler, şiirler, şarkılar, maniler, hikâyeler, romanlar, masallar, efsaneler v.d. hepsi kültürü, dolayısıyla insanı temsil etmektedir. Yaşamın ve insanın el ele vererek şekillendirdiği kültür yine dilde ifadesini bularak günümüze kadar ulaşmıştır.

Kültürlerarası İletişim

Dil-kültür ve iletişim üçgeninden doğan kültürlerarası iletişimde yeni iletişim modelleri ortaya çıkmaktadır. Fishman'a göre bu modeller şunlardır:¹⁸

1. Heuristik (ilişkilerin bilincine varabilme)
2. Prognose (olguları önceden kestirebilme)
3. Organisation (bakış açılarını uyarılama ve düzenleme)
4. Messung (bulguları tanımlayabilme)
5. Ökonomie (ilişkileri yorumlayabilme)

17. Dindar, B. a.g.e.

18. Fishman, 1980; Akt.: M. Çakır, "Kültürlerarası İletişimin Bir Yönü: Özün Ötekileştirilerek Yabancılaştırılması", *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, S.1, s. 75-84, Bahar 2010.

Bu kültürlerarası iletişim modelleri bağlamında kullanılan dilsel kodlar birincil iletişim araçlarıdır.

Benett, kültürlerarası duyarlılığı “farklılaşma” modeli ekseninde açıklamaktadır. Farklılaşma kavramı, farklılığı tanıma ve farklılıkla yaşama yeteneğinin gelişimini temel almaktadır. Dolayısıyla farklılaşma bireyin kişisel gelişimine göre kişiden kişiye göre değişiklik göstermektedir. Farklılaşmada bireylerin farklı bakış açılarına sahip olmaları ve kültürlerin dünya görüşleri açısından birbirinden farklılık göstermeleri olmak üzere iki temel olgu söz konusudur.¹⁹ Buna göre dünya görüşü bir kültürden diğerine farklılık göstermektedir. Kültürlerarası iletişimi güçlendirerek duyarlılığı artırmak için öncelikle bu farklılıkların neler olduğunun farkına varmak gerekmektedir. Bunun için elbette bireyin kendi kültürünü ve dolayısıyla da kendi dilini tanıması gerekir. Daha sonra ise bu farklılıkları nasıl yorumlayabileceğini, farklılıktan çıkacak çatışmaların nasıl üstesinden geleceğini bilmesi gerekir. Birey, kendi kültürünün ve dilinin ayırıcı özelliklerini bildiği oranda olumsuz etkileşimlerden uzak kalabilir. Böylelikle birey karşılaştığı farklılıkları kişisel ve kültürel gelişimi için bir fırsat olarak görebilir. Ancak “ben” ve “öteki” arasındaki ilişki birbiri üzerinde egemenlik kurmaya, bir diğerinin varlığını tehdit ederek özgürlüğünü kısıtlamaya başladığı anda kişi kendisini var eden gücü kendini yok eden bir güce dönüştürmüş olur.

19. Benett, 1993; Akt.: M. Çakır, “Kültürlerarası İletişimin Bir Yönü: Özün Ötekileştirilerek Yabancılaştırılması”, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, S.1, s. 75-84, Bahar 2010.

Birlikte Yaşama Kültürü ve Demokrasi Bilinci

Birbirine yaklaşan kültürler ve toplumlar bir değerler moza-iği meydana getirmektedir. Eğitimin öngördüğü bireyci yaklaşımlar ve bireysel farklılıklara saygı anlayışı toplumlararası bu değerler mozaigini bireyler arasına taşımıştır. Günümüzde insanlar farklı dine mensup, farklı dili konuşan, farklı görüşe sahip insanlarla bir arada yaşamak zorunda kalmaktadır. Bu zorunluluk hiç kuşkusuz bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu problemlerin çözüm yolu insanları aklın egemenliği, saygı, eşitlik, adalet, özgürlük gibi ortak ölçütler çerçevesinde birleştirecek olan demokrasi eğitiminden geçmektedir.

Demokrasi, değişik istemleri olan kişi ve grupları kurallar çerçevesinde, karar verme süreçlerine katılarak kendilerini yönetme sürecidir.²⁰ Demokrasinin başlıca değeri “insana saygı”dır. İnsan tepkide bulunma ve gelişme potansiyeline, özgür irade gücüne sahip bir ben'dir, öz'dür. Saygı ise insanı bir “ben” olarak, değerli bir bilinç ve irade merkezi olarak görmektir. Demokrasi-de insan, statüsü itibarıyla şu ya da bu olduğu için değil, kendisi olduğu için, bir birey olarak ilgiye ve önemsenmeye değer bir kişi olduğu için değerlidir. Görüş ve düşüncelere saygının nedeni de işte bireyler olarak insanların değerine duyulan bu saygıdan kaynaklanmaktadır.²¹ Bir başka deyişle demokrasi, bireylerin kendi ben'ini algılama biçimleri ve bu algıyla topluma ve karar verme süreçlerine katılmalarıdır. Dolayısıyla demokratik kültür bilinci işlerlik kazanmadığında topluma uyum sağlama, birlikte

20. Gürkaynak, M. “Demokrasi Eğitiminde Boyutlar ve Sorunlar”, *Demokrasi için Eğitim*, TED Yayınları, Ankara 1989, s. 55-67.

21. Semiz, E. “Demokratik Bilinç Kazanımında Edebiyatın Yeri ve İşlevi”, *Diyarakedemik Dergisi*, S.1, 2011, s. 14-20.

yaşama ve karar verme süreçlerinde birtakım aksaklıkların çıkması kaçınılmazdır.

Demokratik kültür, bağımsız düşünebilen, bireysel ayrılıklara saygı duyan, kaba güce karşı olan, hedefe bilimin yol göstericiliğinde varabileceğine inanan duygu ve düşünce kanalları açık; siyasal çoğunluğu ve sosyal hukuk devletini savunan bireylerin edinmiş olduğu davranışlar bütünüdür. Bir bireyin temel değerleri olarak da ifade edilebilecek bu davranışların merkezinde ise demokratik kültür yapısının dokusunu oluşturan insan sevgisi ve buna bağlı olarak gelişen yurt sevgisi ve yaşama sevgisi bulunmaktadır.²² Bu demokratik değerlerin bireye kazandırılması demokratik eğitimin bireysellik, sosyallik, evrensellik, özgürlük ve özgünlük gibi değerleriyle örtüşür. Demokrasinin içselleştirilmediği ve insanın amaç olmaktan çok araç olarak görüldüğü toplumlarda eşitsizlik, hoşgörüsüzlük, sevgisizlik ve tahammülsüzlük hâkim güç olmaya başlar. Bu durumda beliren kaos ortamında bireylerin insanlık onurlarını, değerlerini koruyarak birlikte uyum ve barış içinde yaşayabilmesi zor olacaktır.

Demokrasi her ne kadar yasal kurallarla yaşama geçse de gerçek anlamda uygulamalarla yaşam bulmaktadır. Demokratik bilincin bireylerde oluşturulması ise ancak bireylerin demokratik kültürün değerlerini içselleştirmeleriyle mümkün olmaktadır. Bu değerleri içselleştirme süreci, eğitim öğretim süreci ile özellikle de salt bilgilerin aktarıldığı derslerden ziyade bu derslerin mihenk taşı konumunda olan, düşünmeyi öğreten, üst düzey bilinç ve duyuşsal özellikte davranışlar kazandırmayı hedefleyen dil ve edebiyat eğitimi ile başarıya ulaşabilir.

22. Semiz, E. a.g.e.

İnsana özgü birlikte yaşama kültürü yine ona en çok yakışan demokrasi kültürünün değerleriyle sağlanabilir. Çünkü her şeyden evvel demokratik bilince sahip bir birey insan haklarına saygılıdır. Karşısındakinin diline, dinine, fikrine ve hatta ten rengine bakmadan tüm bunların ötesinde onun yalnızca insan olmasından ötürü değerli olduğunu kabul eder. Bu kabul, gerek bireyler arasında, aile içi gibi en küçük iletişim çevrelerinde, gerekse uluslar arasında birleştirici, uzlaştırıcı bir rol oynamaktadır.

Demokrasi Kültürü Ediniminde Dil ve Edebiyat

Demokrasi, bir yönetim biçimi olmaktan çok bir bakış açısıdır, bir seziş ve kavrayış biçimidir. Bir örgütlenme tarzını, bir bilinç koşulunu ve bilincin kendi kendisi karşısında içtenliğini gerektirir.²³

Eğitim, toplumsal değişimin, gelişmenin, ilerlemenin itici gücü olmalıdır. Çağdaş eğitim anlayışı demokrasi ekseninde düşünülmekte, demokratik eğitim ve eğitimin demokratik düşünceli insanlar yetiştirmesi hedeflenmektedir. Demokrasi sabit fikirli ve eleştiri kabul etmeyen insanlar ile var olamaz. Demokrasilerde eğitim, açık fikirliliği desteklemeli, esnek ve değişime açık bireyler yetiştirmeyi amaçlamalıdır.²⁴

Demokrasi eğitimi, kendini tanıma, birey olduğunun bilincine varma, içinde bulunduğu ekonomik şartlarla kültürü etik ilkeler çerçevesinde benimseme, ötekini tanıma ve birlikte hareket etmeyi amaçlamaktadır.

İnsanın diğer canlılardan ayrılan bir niteliği, düşünebilme ve düşündüklerini dil yetisi sayesinde aktarabilmesi iken diğer

23. Gündüz, M. *Yurttaşlık Bilinci*, Anı Yayıncılık, Ankara 2002.

24. Tezcan, M. *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1997.

niteliği de onun sanat yönü; estetiğe karşı meylidir. İnsan daima iyiyi ve güzeli arar. Söze dayanan bütün güzel sanatların hammaddesi ve ürünü de dildir. Dil sanatı olan edebiyat da insanın bu arayışına cevap vermeyi arzular.

Edebiyat ile eğitimin amaçları ortak noktalarda buluşur. Bu ortak amaçlar; kişilik onuru, erdem, insana saygı, yenilikçi olma, yaratıcı olma, insan sevgisi gibi birçok değeri barındırır. İşte bu temel değerler, eğitimi ve edebiyatı demokratik kültürün değerleriyle bütünleştirir.

Uygur'a göre dil sanatı yani edebiyat, bilimsel bilgiler dışında tutku, özlem, düşünetisi, sevgi, umut gibi birçok duygu boyutlarını genişletmekte insanın yardımcıdır. Edebiyat, her ne kadar bütün güzel sanatların yanında yer alsa da onlardan ayrıcalıklı bir yanı vardır: Tüm varlığının dil ile ortaya çıkması. Dil, insanlar arası bildirişmeyi en erişebilecek en güvenilir biçimde sağladığına göre insanın duyguca oluşması edebiyattan geçer. Edebiyatın yapıtaşını oluşturan sözcükler anlamla yüküldür. Edebiyat, sözcükleri düzenleme sanatıyla değişik anlam kesitleri kurar. Bu anlam kesitlerinin pek çoğu da duygulara aittir.²⁵ Zaten demokratik kültür bilinci de yalnızca bilgi yükü metinlerle değil, kurmaca gerçeklikle kişiye örtülü mesajlar veren, bireye ve topluma kimlik kazandıran, düşünce ve duygu dünyalarını zenginleştiren bu anlam kesitlerinin bireye duygu yoluyla iletilebilmesinden geçer.

İnsanı insana tanıtarak birbirlerini anlamalarının, birbirlerine saygı duymalarının ve hatta birbirlerini sevmelerinin önünü açacak olan, yani onların demokratik bir bilinçle bir arada yaşamalarını sağlayacak olan söze dayalı sanatlar ve dil eğitimi-

25. Uygur, N. İnsan Açısından Edebiyat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

dir. İşte bu dile dayalı sanat ürünleri insanın insana ulaşmasını, onunla iletişim kurmasını, başka biriyle bu eserler vasıtasıyla duygudaş olabilmesini, kısacası toplumsallaşabilmesini sağlar.

Demokrasi eğitimle aktarılan değil, uygulamalarla işlerlik kazanan bir yaşam biçimidir. Edebiyat metinleri de demokrasinin uygulamaya açılan kapıdır. Metinler bireylerin duygu ve düşünce dünyalarına göndermelerde bulunduğu ve onlarda duyarlılık geliştirdiği birer yaşama alanıdır.

Demokratik kültür bilinci çocuklara ancak yaşantılar yoluyla kazandırılabilir. Sanat eğitimi de çocuklara estetik yaşantılar sağladığından, bunun sadece öğretmenin telkini ile değil, estetik yaşantılar yoluyla da verilmesi gerekir. Çünkü daha okul öncesinden başlayarak eğitimin her aşamasında sürdürülecek olan bir sanat eğitimi, öğrencinin kişiliğinin gelişmesinde etkili olacağı gibi, onun düşünmeyi öğrenmesine de yardımcı olacak ve ona yaratıcılık yollarını açacaktır. Yaşamın gerçeklerine uygun bir sanat eğitimi, sevgi, dostluk ve barış gibi değerlerin çocuklara kazandırılmasında çok önemli bir yer tutacaktır. Sanatın bir türü olan edebiyat ve bireyin seviyesine uygun edebi metinler ise burada çok önemli bir işleve sahiptirler. Bu işlev, gerçek ve kurmaca yaşantıların (şiir, öykü, roman, oyun vb.) insan beynini zorlayan ve ona doğruyu kendi kendine bulduran örtük mesajları ile gerçekleşebilir.²⁶

Bu nedenle düşünce ve duygu evreninin genişletilmesinde, insana ait duyarlılıkların insana kazandırılmasında dil eğitiminin büyük önemi vardır.

26. E. Semiz, a.g.e.

Dil eğitimi diğer bütün eğitim alanlarıyla ve hatta bütün yaşam durumlarıyla doğrudan ilişki içerisinde. Sözcüklerin, yaşamın bütün olanaklarını kullanarak sunduğu kurmaca dünyalar, çocuğu sözcüklerin yarattığı evrene doğru çekmektedir. Farklı metinlerle iletişime giren çocuk farklı dünyalara, farklı yaşamlara ve farklı düşüncelere açılır ve her şeyden evvel özdeşim kurmayı öğrenir. Bu nedenle dil eğitimi aslında duygu ve düşünce eğitimidir; çocuklarda duyarlılık geliştirme sürecidir. Demokrasi kültürü edinme süreci de duyarlılık ve duygu eğitimiyle kazanılmaktadır. Hiç kuşku yok ki demokrasinin ne olduğu günlerce aylarca anlatılabilir ancak bir romanın, bir hikâyenin, bir şiirin insanda bıraktığı iz kadar hiçbir şey etkili olamaz.

İşte tüm bu dil ürünleri, insanı başkalarının yaşamına davet eder. Hayatta bütün yaşam durumlarını tecrübe edinmek imkânsızdır ancak dil bize o olanağı sunar. Belki bir tek roman veya hikâye, belki başka birinin sözü bizi o insanların yaşamlarına ortak eder. Bu noktada diyebiliriz ki başkasının tecrübesi bizim tecrübemiz olur; benliğimiz bir başkasının tecrübesinde kendini aşar, yenilenir, değişir, var olur. Sever, bakınız nasıl örneklendirir bu durumu:

Homeros'un büyük destanları İlias (İlyada) ve Odesia'yı (Odesya) düşünelim. Zamana karşı dayanan bu büyük yapıtların asıl önemi insanoğlunun iç dünyasını aydınlatmasından, insanı insana tanıtmastandır. İtalyan şairi Dante aşk ve sevgiyi işlemiştir şiirlerinde, sevginin ölümsüzlüğünü. Dostoyevski eserlerinde insan zevkinin ve ruhunun anatomisini çıkarıp, insan bilincinin en saklı kalmış yerlerine girer.

“Çağların adamı” olarak nitelenen Shakespeare, insanı tüm duygu ve tutkularıyla derinlemesine inceler. Cer-

vantes'in Don Kişot'uyla yeni insancıl ve evrensel değerlerle tanışırız. İnsan gerçeği tüm yalınlığıyla dikilir karşımıza. Montaigne'in denemelerinde insanın özgür düşünceleriyle karşılaşırız. Yüz yıllar önce antik çağ düşünürlerinin “zoon logon ethon” yani, “insan düşünen bir varlıktır” dedikleri gerçeğe çekilir düşüncelerimiz. Goethe, Faust adlı büyük dramında öğrenme aşkı, sevgi, nefret, iyilik, kötülük, gençlik, ihtiyarlık gibi insanlığın evrensel konularıyla yaşamın felsefesini işler. Çek yazar Franz Kafka, insanın temel duygularına, öz varlığına yöneltilir bizi. Hemingway, Nobel edebiyat ödülünü kazandığı “İhtiyar Adam ve Deniz” adlı romanında insanın hayvanla ve doğa ile savaşını anlatır.

Tanrı sevgisi, insan sevgisi ve hoşgörü Yunus Emre'nin şiirlerinde içten bir söyleyişle ülküleşir. “Bir insanı sevmekle başlar her şey” diyen Sait Faik, insana yakışmayan her şeye tepki gösterir öykülerinde. İnsana özgü değerleri sevgi odağında buluşturur. Doğa- insan ilişkileri, insana özgü tutkular, korkular, düşler, şiirsel bir anlatımla evrenselleşir Yaşar Kemal'in romanlarında.

Örneklemelemlerle tükenmeyecek daha nice ozanlar, yazarlar, ulusal kimlikleri farklı olsa da, değişik kültürlerin toprağında boy atsalar da yapıtlarında bir temel paydada buluşurlar: O payda da insan.²⁷

Yaşamın tüm bu estetik bilinçle döşenmiş dil sanatından mahrum bırakılması; insanın demokratik yaşam ilkelerinden uzaklaşması, insanın insandan kopması, insanın kendine ya-

27. Sever, S. “Demokratik Kültür Bilinci Edinimi Sürecinde Dil ve Edebiyat Öğretimi” *Yaşadıkça Eğitim*, s. 56, İstanbul 1998, s. 2-6.

bancılaştırması demektir. Dil, dolayısıyla edebiyat insanın kendine tutulan bir aynadır. Bazen her ne kadar kendi bakış açısına zıt bir dünya sunsa da metinlerin ruhuna sinen duygu, sözcüklerin vasıtasıyla tek tek insanları dolaşır ve en son yine kendi ben'ine ulaşır. İşte o zaman insan kendi ben'ini başka ben'in dünyasıyla, evreniyle genişletmiş demektir. Düşüncelerini, duygularını, ezberlerini farklı algıların ezberlerinden, duygularından pay alarak anlamlandıran kişide bir bilinç açılır. Bu bilinç, Montaigne'in de söylediği gibi "bir insanda insanlığın tüm halleri vardır" bilinci, insanların tek tip anlayışla kabul ya da reddedilmesinin, genellemelerle yaftalanmasının birer yanılığ olduğu bilinci. Bu farkındalık hiç şüphesiz insan çeşitliliği algısını su yüzüne çıkararak hoşgörü aşılamakta ve her şeyden önce kişinin kendini kavramasına yardımcı olmaktadır.

Eğitim ve öğretim sürecinin en önemli aşamasının dil ve edebiyat eğitimi ve öğretimi olduğu söylenebilir. Dil eğitimi yalnızca bir dil eğitimi değil, aynı zamanda duygu, düşünce ve duyarlılık eğitimidir. Dil ve edebiyat eğitimiyle geliştirilmeye çalışılan dinleme, konuşma, okuma, yazma gibi temel becerilerin, eğitim öğretimin ve yaşamın her alanında kullanıldığından yola çıkarak, dil ve edebiyat derslerinin öğrencilerde duyarlılık ve bilinç geliştirmesi su götürmez bir gerçektir. Bu nedenle birlikte yaşamak için gerekli olan demokrasi bilinci edinmiş insanların temel nitelikleri olan değişime ve yeniliğe açık, farklı fikirlere saygılı, hoşgörülü, eşitlikçi, yaratıcı, aklını kullanabilen insanlardan oluşan bir toplum oluşturmanın temel şartı dil eğitiminden geçmektedir.

Sonuç

Gerek aynı topluma ait bireyler arası, gerek kültürlerarası bütün ilişkiler aslında kişinin kendisini kavramasının ve kendinden bağımsız olan bir değeriyle ilişkisinin sonucudur. “Ben” ve “öteki” arasındaki ilişki üretici bir ilişkiden çok birbirini yok sayan, öteleyen bir ilişkiye dönüştüğünde kişi aslında benlik’ini oluşturan gücü yok eden bir boyuta taşımış olur. Bu nedenle kendi ben’ini keşfedememiş insanların, diğer insanların taşıdıkları farklı niteliklerin ayırımına varma ve bu farklılıkları kendi nitelikleriyle bireysel bütünlüğe ulaştırabilme ve dolayısıyla bu değişikliklerden uyum kurma yoluna gitmeleri oldukça zordur. Kısacası, bireyler kendi varoluşunu kavramadan, ne toplumsal bir özneyi ne de kültürlerarası etkileşimde öteki olarak adlandırılan bir diğer özneyi kavrayabilir.

Kişinin birlikte yaşama kültürü edinebilmesinin başında benliğine giden yolların açık olması gerekmektedir. Bunun için de önce karşısında bir başka ben’i bulması gerekir. Ben’den biz’e dolayısıyla benlik’ten birliğe uzanan yolda ben’ler arası, kültürler arası anlaşma ve uzlaşım işlevi gören yegâne araç dildir.

Bireysellik ile birey kendi yaşamını özgürce yaşama yollarını öğrenerek yaşamında bütünlük sağlarken, sosyallik ile farklı düşüncelere saygı duymayı, millilik yani kendi öz kültürü ile milli bilincini güçlendirmeyi, evrensellik ile yani kültürlerarası iletişimle de dünyadaki bireyleri bütünün birer parçaları şeklinde görmeyi öğrenir.²⁸

Demokrasi ve insan hakları eğitimi bir bilinç, duygu ve duyarlılık eğitimidir. Duygudaşlık yaratılarak duyarlılığın geliştirilmesi, farklı düşüncelere saygı duyulması, duygu eğitimiyle

28. Cüceloğlu, D. İçimizdeki Biz, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2000.

sevme duygusunun aşılması ve dolayısıyla demokrasinin ana hedefleri olan yeniliklere açık, saygılı, eşitlikçi ve özgürlükten yana bireyler yetiştirmek dil ve dil ürünleriyle mümkündür.

Kişinin önce kendini başkalarının vasıtasıyla tanıyarak oluşturduğu benlik'i bir süre sonra topluma, farklı kültürlere, farklı düşünüş ve inanıştan olan insanların oluşturduğu topluluklara yönelecek, onlarla bir arada yaşama istek ve zorunluluğunu duyacaktır. İşte bu noktada farklılıkları çeşitliliğe, uyumsuzlukları avantaja dönüştürebilmek insan hakları ve demokrasi kavramının benimsenmesini gerekli kılmaktadır.

Hem insanlar ve kültürlerarası iletişim ve bildirişimde hem de demokrasi eğitiminin temel niteliği olan duyarlılık, duygu ve düşünce eğitiminde dil ve dil ürünleri zorunlu birer kaynaktır. Demokrasi ve dil ürünleri, farklılıkları izole etmeden insanların bir arada yaşayabilme kültürünü edinmelerini sağlar. İnsan ilişkilerinde zaman zaman çatışmaların olması yadsınamaz bir gerçektir. Ancak farklılıkları ötekileştirmeden birlikte yaşayabilmek demokrasinin ve insan haklarının özgürce kullanılabilmesinin ön koşuludur.

KAYNAKÇA

- Sağır, Adem “Neo-ontolojik Bir Okuma: Küresel Korkulardan Küresel Ahlâka”, I. Uluslararası Davraz Kongresi, Isparta 2009.
- Yalçın, Alemdar *Türkçe Öğretim Yöntemleri*, Akçağ Yayıncılık, Ankara 2002.
- Dindar, B. E. *Mounier'de Personalizm (Kişiselcilik)*, Değişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Vardar, B. *Dil Bilim Yazıları*, Multilingual, İstanbul 2001.
- C. G. Jung, *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi* (çev. Engin Büyükinâl), Say yayınları, İstanbul 1997.
- Aksan, Doğan *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yayınları, Ankara 2006.

- Aksan, Doğan *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Cüceloğlu, D. *İçimizdeki Biz*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Fromm, E. *Sağlıklı Toplum* (çev. Y. Salman-Z. Tanrısever), Payel Yayınları, 1990.
- Semiz, E. "Demokratik Bilinç Kazanımında Edebiyatın Yeri ve İşlevi", *Di-yarakademik Dergisi*, S.1, 2011, s. 14-20.
- Çakır, M. "Kültürlerarası İletişimin Bir Yönü: Özün Ötekileştirilerek Yabancılaştırılması", *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, S.1, s. 75-84, Bahar 2010.
- Gündüz, M. *Yurttaşlık Bilinci*, Anı Yayıncılık, Ankara 2002.
- Gürkaynak, M. "Demokrasi Eğitiminde Boyutlar ve Sorunlar", *Demokrasi için Eğitim*, TED Yayınları, Ankara 1989, s. 55-67.
- Tezcan, M. *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1997.
- Uygur, N. *İçimin Sesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Uygur, N. *İnsan Açısından Edebiyat*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Sever, S. "Demokratik Kültür Bilinci Edinimi Sürecinde Dil ve Edebiyat Öğretimi" *Yaşadıkça Eğitim*, s. 56, İstanbul 1998, s. 2-6.
- Yalçın, S. K. "İlköğretim 1. ve 5. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Söz Varlığı Unsurlarının Eğitsel Açından Değerlendirilmesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.
- Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- Oskay, Ü. *İletişimin ABC'si*, Der Yayınları, İstanbul 2001.
- Bauman, Zygmunt *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.